

Балацька О.Б.

Роль насилля у процесі суспільного розвитку в марксистській політичній теорії

Проаналізовано значення насилля у суспільно-політичному процесі з точки зору марксистської політичної теорії. Розглянута подвійна функція політичного насилля як засобу панування та зняття суспільних трансформацій. Визначено схожість та розбіжності між марксистським ученням та теорією насилля щодо розуміння державотворчої функції політичного насилля. Розкрито значення марксистської спадщини у контексті вивчення механізмів функціонування суспільства, побудованого на глибоких політико-економічних суперечностях.

Ключові слова: політичне насилля, політична влада, держава, панування, експлуатація, революція, суспільний клас.

Проанализировано значение насилия в общественно-политическом процессе с точки зрения марксистской политической теории. Рассмотрена двойная функция политического насилия как средства господства и орудия общественных трансформаций. Определены сходства и различия между марксистским учением и теорией насилия относительно понимания госу-

дарствообразующей функции политического насилия. Раскрыто значение марксистского наследия в контексте изучения механизмов функционирования общества, основанного на глубоких политико-экономических противоречиях.

Ключевые слова: политическое насилие, политическая власть, государство, господство, эксплуатация, революция, общественный класс.

The significance of violence in social-political process from the perspective of Marxist political theory was analyzed. The dual function of political violence as a means of domination and instrument of social transformation was considered. Similarities and differences between Marxist theory and the theory of violence when it comes to understanding of state-building function of political violence were determined. The significance of Marxist legacy in the context of the study of functioning mechanisms of society based on deep rooted political-economic contradictions was revealed.

Key words: political violence, political power, state, domination, exploitation, revolution, social class.

УДК 323.2+316.26

Балацька О.Б.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології
та правознавства
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

Надзвичайне загострення проблеми політичного насилля у суспільно-політичному житті сучасної України актуалізує вивчення цього явища, яке потребує всебічного дослідження як у прикладному, так і у теоретичному аспектах. Насилля як засіб зовнішньополітичного тиску та інструмент внутрішньополітичної боротьби здатне суттєво впливати на всі сфери суспільного буття та приводити до глибоких змін у процесі політичного розвитку. Аналіз марксистської спадщини надає додаткові можливості для теоретичного усвідомлення та осмислення місця та ролі політичного насилля у суспільстві.

Дослідженню марксистської інтерпретації сутності та суспільної функції насилля присвятили свої праці сучасні українські та зарубіжні вчені: П. Балеї, А. Гальчинський, В. Денисов, Т. Ойзерман, Є. Плімак, Ф. Рудич, О. Ряшко, В. Ряшко, Ю. Шаповал та інші. Однак те велике значення, яке марксистична школа надавала насиллю як ресурсу політичної влади та засобу суспільно-політичних трансформацій, зумовлює необхідність подальших наукових розвідок цієї проблеми з метою системного вивчення вказаного феномена.

Мета статті полягає у визначенні ролі та значення насилля як складової суспільно-політичного процесу у контексті марксистської політичної теорії. Теоретичну основу статті склали праці класиків марксизму та марксизму-ленінізму К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна.

Марксистична школа надавала великого значення насиллю як елементу суспільного процесу. Це дещо зближує марксистську політичну теорію з теорією насилля, в якій насиллю відводилася ключова роль у процесі державотворення. Однак, незважаючи на схожість у деяких аспектах, погляди марксистів та прихильників насильницької теорії на роль насилля у суспільному розвитку суттєво різняться.

Критиці теорії насилля присвячена відома праця Фрідріха Енгельса «Анти-Дюрінг. Переворот у науці, зроблений паном Євгеном Дюрінгом». Згідно з концепцією Є. Дюрінга, насилля – це «основа матерії», єдине джерело власності. Він пояснював виникнення класів, відносин панування і підкорення через насилля. Насилля у вченні Ф. Енгельса – лише засіб, тоді як метою є придбання економічних благ. Джерело власності – це праця. Насилля не може нічого утворити. У процесі виникнення приватної власності «насилля не грає <...> ніякої ролі» [11, с. 162]. Воно може тільки відчувувати те, що вже утворено. Власність з'являється у результаті внутрішніх економічних причин. Формування первинної еліти – аристократії – також не є результатом насилля, а спирається на традиції, авторитет і добровільне підкорення.

Джерела виникнення класів та панування Ф. Енгельс убачав у двох процесах. По-перше, у результаті природного та поступового процесу

розподілу праці виокремилася функція громадського управління, органи якого поступово еволюціонували у державний апарат. По-друге, суттєве підвищення продуктивності праці та виникнення приватної власності уможливили появу рабства, яке раніше було економічно не вигідним. У цьому процесі важливу роль грали війни, які виступили засобом придбання рабів: «Таким чином, насилля, замість того щоб панувати над господарським станом, було змушене, навпаки, служити йому» [11, с. 181]. Тобто воно виступило засобом, а не фактором суспільного розвитку.

Для Є. Дюрінга політичне насилля – це «безумовне зло», тоді як Ф. Енгельс підкреслював, що насилля разом із негативною роллю придушення народних мас може грати іншу роль – прогресивну та революційну. Він був апологетом революційного насилля, адже «насилля є тим знаряддям, за допомогою якого суспільний рух прокладає собі дорогу і ламає скам'янілі, омертвілі політичні форми» [11, с. 185].

Ф. Енгельс наголошував на великому значенні насилля як силового ресурсу влади. У роботі «Роль насилля в історії» він розкрив провідну роль політичного насилля у процесі об'єднання Німеччини Отто фон Бісмарком. Однак Ф. Енгельс водночас зазначив, що «політика крові і заліза» має лише тимчасовий успіх і «зрештою повинна потерпіти крах» [14, с. 419]. У сучасних йому суспільствах він спостерігав панування милітаризму: «Армія стала головною метою держави, вона стала самоціллю», а народи існують лише для її підтримки [11, с. 171], тоді як в основі могутності держави лежить не насилля, а ступень економічного розвитку.

Ф. Енгельс заперечував розуміння політичних відносин як первинної основи суспільного розвитку. Історична роль політичного насилля по відношенню до економічної сфери є другорядною: «По-перше, будь-яка політична влада ґрунтується спочатку на якій-небудь економічній, суспільній функції і зростає по мірі того, як члени суспільства <...> перетворюються на приватних виробників і, як наслідок, ще більше збільшується відчуження між ними і носіями загальних, суспільних функцій. По-друге, після того як політична влада стала самостійною по відношенню до суспільства і з його слуги перетворилася на його господаря, вона може діяти у подвійному напрямі» [11, с. 183–184], або згідно з існуючим економічним ладом, або всупереч йому, «і тоді, за деякими винятками, вона, як правило, падає під тиском економічного розвитку» [11, с. 184]. Ці рідкісні винятки складають окремі випадки завоювань, коли завойовники знищували або виганяли завойоване населення, його культуру та виробничі сили. Однак набагато частіше завойовники пристосовуються та інтегруються до більш розвиненої суспільної системи підкорених народів.

Щодо державотворчого процесу, то Ф. Енгельс відкидав уявлення про те, що зовнішнє насилля є основним фактором формування держави. На його думку, причини виникнення держави мають ендогенний характер, тобто коріняться у самому процесі внутрішнього суспільного розвитку. Він зазначав, що «держава ні в якому разі не представляє собою сили, ззовні нав'язаної суспільству» [13, с. 683]. Держава виникла на певному етапі розвитку людства, який Ф. Енгельс визначив як перехід від вищого ступеня варварства до цивілізації. Загальною тенденцією цих часів стало руйнування родового ладу, заснованого на кровно-родинних зв'язках, та виникнення держави, що базувалася на територіальному поділі та майнових розбіжностях. Провідну роль у цьому процесі грали економічні чинники. Однак насилля виступило одним із інструментів утворення і функціонування держави.

В умовах родового ладу не існувало панування і поневолення як масових суспільних явищ, адже у такому суспільстві не було внутрішніх протилежностей і глибоких конфліктів. Однак фундаментальні економічні зміни, такі як розподіл праці, виникнення приватної власності та інші, призвели до формування суспільства, розколотого на декілька протилежних класів. По відношенню до цих класів-антагоністів держава виступила «третьою силою».

Держава нерозривно пов'язана із експлуатацією. Державна влада посилює експлуатацію народних мас. А однією з передумов виникнення та поглиблення експлуатації та поневолення став патріархат. За словами Ф. Енгельса, «продаж дітей батьком – таким був перший плід батьківського права і моногамії» [13, с. 616]. Першою формою експлуатації стало рабство. Згодом вона еволюціонувала у кріпацтво, потім – у найману працю. Характеризуючи епоху цивілізації, Ф. Енгельс зазначає, що «відкрите, а віднедавна замасковане рабство завжди її супроводжує», адже «основою цивілізації служить експлуатація одного класу іншим» [13, с. 691–692].

Перехід від варварства до цивілізації значно змінив роль та характер війн. На вищому ступені варварства війна і воєнна організація поступово стають регулярними функціями суспільного життя: «Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напади, або для того, щоб розширити територію <...> ведеться тепер тільки заради пограбування, стає постійним промислом» [13, с. 677]. Грабіжницькі війни посилюють вплив військового керівництва, влада якого згодом стає спадковою.

Отже, завдяки зазначеним процесам «родовий лад перетворюється на свою протилежність: із організації племен для вільного регулювання своїх власних справ він перетворюється на організацію для пограбування і пригнічення сусідів» та власного народу [13, с. 677]. Серед прикладів, що аналізує Ф. Енгельс, найбільш яскраво виражена роль насилля у процесі формування держави у герман-

ських народів. У цьому випадку держава стала «безпосереднім результатом завоювання великих чужих територій», виникла як апарат панування над підкореними, що було неможливо в умовах родового ладу [13, с. 683].

Насилля є основою публічної влади. Публічна влада посилюється завдяки класовій боротьбі, конкуренції завоювань, зростанню чисельності населення і розширенню державних територій. На відміну від авторитету органів родового суспільства, авторитет публічної влади та її носіїв тримається на насиллі. Отже, держава, що виникла із суспільства, тепер стає над ним і все більше відчужується від нього. Вона стала «сполучною силою цивілізованого суспільства <...>, яка в усі типові періоди є державою виключно пануючого класу і в усіх випадках залишається по суті машиною для придушення пригніченого класу, що експлуатується» [13, с. 692].

Головне функціональне призначення державного апарату полягає, з одного боку, у підтриманні класового протистояння, з іншого – в утриманні класового конфлікту в певних межах для запобігання руйнуванню суспільної системи. Економічно пануючий клас за допомогою держави отримує також політичне панування. Однак для пролетаріату «держава є лише минутою установою, якою доводиться користуватися у боротьбі, у революції, щоб насильно придушити своїх супротивників» [12, с. 5].

Значну роль насиллю у процесі суспільного розвитку відводив Карл Маркс. Насилля становить внутрішній зміст політичної влади і виступає головним її знаряддям. Політичну, зокрема державну, владу К. Маркс визначав як «концентроване і організоване суспільне насилля», «організоване насилля одного класу для придушення іншого» [8, с. 761; 9, с. 447]. У процесі історичного розвитку з прогресом промисловості та поглибленням класової боротьби посилюється і гнобительський характер державної влади як «знаряддя класового деспотизму». Пануючий клас будь-якого експлуаторського суспільства має єдину економічну мету – збереження поневолення трудящих мас, привласнення результатів їхньої праці. А головним засобом підтримання такого порядку виступає насилля.

За республіканської форми правління гнобительський характер державної влади є більш вираженим, ніж за монархічної. К. Маркс характеризував парламентську республіку як «найбільш жорстку форму класового панування»: «це не тільки царство терору пануючого класу: державна влада стає в її руках відкрито визнаним знаряддям громадянської війни» [7, с. 615–614]. А вже при монархічному режимі опозиційна частина пануючого класу в ході політичної боротьби змушена залучати на свій бік народні маси, тоді як «в анонімному царстві республіки» насилля пануючого класу спрямоване безпосередньо проти народу.

В основі соціальної структури суспільства лежить класовий конфлікт, який зумовлює процес суспільного розвитку. Будь-яка суспільна формація (крім комуністичної) базується на антагонізмі класів. Зміна формацій завжди носить революційний, насильницький характер і може призвести навіть до загибелі класів-антагоністів. Отже, конфлікт є джерелом ґенези класів і лежить в основі суспільних відносин: «окремі індивіди утворюють клас лише остільки, оскільки їм доводиться вести спільну боротьбу проти якого-небудь іншого класу; у решті відносин вони самі ворожо протистоять один одному в якості конкурентів» [10, с. 54].

Насилля у вченні К. Маркса є одним із ключових елементів суспільно-політичного процесу і виконує декілька важливих суспільних функцій. В експлуаторських суспільствах воно виступає інструментом панування одного класу над іншим і є головним знаряддям пригнічення трудящих. Однак насилля також є головним засобом революційних перетворень, необхідним знаряддям прогресивних змін. За відомим висловом К. Маркса, «насилля є повітухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим» [8, с. 761]. На шляху до побудови комуністичного суспільства таке прогресивне насилля реалізується через революційну диктатуру пролетаріату.

Застаріла державно-правова система може бути подолана тільки насильницьким, революційним шляхом. Революція є засобом зняття протиріччя між виробничими силами та виробничими відносинами. Як зазначили К. Маркс та Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології», «кожний клас, що прагне панування, – якщо навіть його панування зумовлює, як це має місце у пролетаріату, знищення всієї старої суспільної форми і панування взагалі, – повинен насамперед завоювати собі політичну владу» [10, с. 32].

Пролетарська революція, на відміну від усіх попередніх революцій, покликана зруйнувати самі підстави експлуатації. Отже, насилля виступає засобом побудови безкласового суспільства рівності та соціальної справедливості, у якому насилля, експлуатація та пригнічення будуть відсутні. Необхідність у насиллі зникне разом з капіталістичними виробничими відносинами, результатом чого стане ліквідація класових протилежностей, а «публічна влада втрапить свій політичний характер» [9, с. 447].

Насилля виконує також важливу економічну функцію. Воно є «економічною потенцією» і лежить в основі економічного панування [8, с. 761]. Насилля грало провідну роль у процесі первісного нагромадження капіталу. Описуючи цей процес, К. Маркс акцентував увагу на насильницькому характері становлення капіталістичної формації, що включало різноманітні методи «найгрубішого насилля»: завоювання, поневолення, звернення у рабство та торгівлю людьми, насильницьке рекрутування, експропріацію земель у селян, вбивства з метою пограбування, знищення корінних народів, торгові війни

між націями тощо. Отже, насилля стало головним знаряддям перетворення феодальної формації на капіталістичну. Нову хвилю насилля породила колонізація, в результаті якої загострилася торгова боротьба між націями, а війни стали одним із провідних засобів конкурентної боротьби.

Незважаючи на визнання політичного насилля як одного з головних засобів політичної боротьби, К. Маркс виступив проти абсолютизації його як основного фактору державотворчого процесу. З одного боку, він підкреслював значну історичну роль завойовницьких війн, коли варвари руйнували стару цивілізацію, на місці якої утворювалося нове суспільство: «У варварського народу-завойовника сама війна є <...> регулярною формою стосунків, яка використовується все ширше» [10, с. 21]. З іншого боку, завойовання ніколи не виступало головним чинником історичного процесу. Провідна історична роль належить економічним факторам: «Немає нічого більш звичайного, ніж уявлення, нібито в історії досі все зводилося до захоплення. <...> При захопленні варварами все залежить від того, чи розвинув завойований народ вже до цього часу промислові продуктивні сили» [10, с. 74]. Загарбання – це тимчасове явище, на зміну якому приходять виробництво, яке відповідає тим умовам, що існували на момент завойовання на завойованій території. І, нарешті, завойовники асимілюються суспільною системою корінного населення.

Насилля виступає однією з ключових тем у працях Володимира Ілліча Леніна. У питанні щодо місця насилля у системі державної влади він розвиває погляд К. Маркса та Ф. Енгельса. Держава є продуктом класових протиріч. Це машина для панування та пригнічення, «особливий апарат примусу людей», який «виникає тільки там і тоді, де й коли з'являвся поділ суспільства на класи, на експлуататорів і тих, кого експлуатують» [4, с. 69].

Будь-яка держава, крім диктатури пролетаріату, є гнобительським, ворожим до народу інститутом насилля, «невільним і ненародним». Отже, насилля – невід'ємний атрибут держави, яка «є особливою організацією сили, є організацією насилля для придушення якого-небудь класу» [1, с. 24]. В. Ленін підкреслював історичний характер політичного насилля: «Засоби насилля змінювалися, але завжди, коли була держава, існувала в кожному суспільстві група осіб, які <...> для утримання влади мали у своїх руках апарат фізичного примусу, апарат насилля» [4, с. 73].

В. Ленін наголошував на силовому, насильницькому характері державної влади, в структурі якої ключову роль грають силові інститути: армія, пенітенціарна система, поліція та інші. Ця система пригнічення та експлуатації народних мас може бути зруйнована у результаті революційних потрясінь, але кожного разу вона відтворюється новим пануючим класом. Так відбувається завдяки тому,

що в основі будь-якої держави лежить насилля. Виняток становить лише революція пролетаріату. В. Ленін заперечував можливість еволюційного «відмирання» експлуататорської буржуазної держави. Перехід до диктатури пролетаріату як проміжного ступеня на шляху до комунізму можливий лише шляхом насильницької революції.

Отже, насилля – це не тільки знаряддя контролю та придушення народних мас. Це також єдиний шлях відновлення соціальної справедливості, подолання експлуатації та пригнічення, адже «іншого шляху до визволення мас, крім придушення шляхом насилля експлуататорів, – немає» [5, с. 174]. Політичне насилля експлуататорського класу (буржуазії) докорінно відрізняється від політичного насилля класу, що експлуатується. Експлуататорський клас прагне панування для підтримання системи експлуатації. Тоді як класу, що експлуатується, панування потрібне для того, щоб знищити експлуататорську систему.

Завдання пролетарської революції, на відміну від усіх інших революцій, полягає не в оволодінні державною владою з усіма її інститутами. Її завдання – це руйнування тієї системи, що існує, для того, щоб побудувати замість неї нову систему пролетарської демократії. Буржуазні революції приводять до еволюції «державної машини», удосконалення та зміцнення державно-політичної системи. А революція пролетаріату несе справжні фундаментальні зміни, що «змушує революцію «концентрувати усі сили руйнування» проти державної влади, змушує поставити завданням не покращення державної машини, а руйнування, знищення її» [1, с. 31].

Диктатура пролетаріату, що покликана знищити самі засади експлуататорського насильницького суспільства, сама по собі є концентрованим політичним насиллям. Революційне насилля пролетаріату має масштабний та руйнівний характер і спирається на збройну силу мас. Пролетаріату, що захоплює владу в результаті революційної боротьби, потрібна держава як особлива організація насилля. Він прагне оволодіти державною владою, цією централізованою організацією сили та насилля, «для придушення опору експлуататорів і для керівництва величезною масою населення» [1, с. 26]. Однак згодом необхідність у державному апараті відпаде. Як зазначав В. Ленін, «ми ставимо своєю кінцевою метою знищення держави, тобто будь-якого організованого і систематичного насилля, будь-якого насилля над людьми взагалі» [1, с. 83].

На шляху до нового порядку трудящим масам необхідно виконати ряд першочергових завдань: «павалити капіталістів, розбити залізною рукою озброєних робітників опір цих експлуататорів, зламати бюрократичну машину сучасної держави» [1, с. 50]. Корінні політичні зміни «нового суспільства» супроводжуються не менш глибокими економічними потрясіннями: тотальною, примусовою

«експропріацією експропріаторів». Зі знищенням держави знищується і демократія, адже вона також є державою, яка, хоч і визнає підкорення меншості більшості, все ж таки є «організацією для систематичного насилля одного класу над іншим, однієї частини населення над іншою» [1, с. 83]. Отже, перехід до нового ладу неможливо здійснити мирним шляхом. Насилля виступає головним засобом глибоких соціальних трансформацій. За словами В. Леніна, «великі буржуазні революціонери Франції <...> зробили свою революцію великою за допомогою терору» [2, с. 190].

Головною формою революційного політичного насилля є збройне повстання, у результаті якого здійснюється перехід до влади Рад. В. Ленін, посиляючись на К. Маркса, називав збройне повстання «мистецтвом», а також «особливим видом політичної боротьби, що підкоряється особливим законам» [6, с. 382–383]. Загальні принципи збройної боротьби конкретизуються у завданнях революційної армії. В. Ленін велику увагу приділяв практиці революційної боротьби. До початку загального повстання він закликав революційні загони до численних як організованих, так і стихійних насильницьких дій: до терактів, нападів «при зручній нагоді» на представників влади, урядові війська та інших ворогів революції, яких слід було осипати камінням, обливати кип'ятком та кислотою, відбирати зброю тощо.

В. Ленін підкреслював, що «починати напади при сприятливих умовах – не тільки право, але й прямий обов'язок будь-якого революціонера» [3, с. 342]. Адже, залишаючись бездіяльними та пасивними, загони здійснюють «величезний злочин» та «величезну ганьбу» революціонера. Згодом боротьба набуватиме тотального характеру, адже в революційні загони потрібно залучати усіх бажаючих, а спектр їхніх дій повинен бути якомога різноманітнішим.

Отже, у марксизмі насилля як засобу політичної боротьби відводилася одна з головних ролей. На відміну від прихильників теорії насилля, марксистки виступали проти абсолютизації його державотворчої функції, жорстко критикували розуміння акту завоювання як основного фактору утворення держав. Однак хоча головну роль у державотворенні вони відводили економічним факторам, державна влада у марксистському вченні виступала концентрованим політичним насиллям, мета якого – підтримання економічної експлуатації. У марксизмі підкреслювалося значення насилля як універсального ресурсу політичної влади. Виступаючи проти насилля як засобу панування експлуаторських класів, марксистки були апологетами революційного насилля як знаряддя побудови нового суспільства та руйнування основ експлуатації. Отже, одним із найсуперечливіших утопічних положень марксизму є визнання політичного насилля єди-

ним засобом побудови суспільства без насилля та експлуатації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ленин В. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 33. – 1974. – С. 1–120.
2. Ленин В. Грозящая катастрофа и как с ней борются / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 34. – 1974. – С. 151–199.
3. Ленин В. Задачи отрядов революционной армии / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 11. – 1962. – С. 339–343.
4. Ленин В. О государстве / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 39. – 1976. – С. 64–84.
5. Ленин В. Речь на митинге-концерте сотрудников Всероссийской чрезвычайной комиссии 7 ноября 1918 года / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 37. – 1976. – С. 173–174.
6. Ленин В. Советы постороннего / В. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во политической лит., 1958–1983. – Т. 34. – 1974. – С. 382–384.
7. Маркс К. Второй набросок «Гражданской войны во Франции» / К. Маркс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 17. – 1960. – С. 578–616.
8. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1: Процесс производства капитала / К. Маркс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 23. – 1970. – 907 с.
9. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 4. – 1955. – С. 419–459.
10. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 3. – 1955. – С. 7–544.
11. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1988. – 482 с.
12. Энгельс Ф. Письмо А. Бебелю / Ф. Энгельс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во политической лит., 1955–1974. – Т. 19. – 1961. – С. 1–8.
13. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства (в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана) / Ф. Энгельс // О военном искусстве. О теории насилия / Ф. Энгельс. – М. : Изд-во «Эксмо»; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – С. 507–694.
14. Энгельс Ф. Роль насилия в истории / Ф. Энгельс // О военном искусстве. О теории насилия / Ф. Энгельс. – М. : Изд-во «Эксмо»; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – С. 419–493.